

MIHAELA MIROIU – LILIANA POPESCU

A nők helyzete Romániában:

*Hagyomány és modernizáció választóvonalán**

A román társadalom a konzervativizmus és a nemek közötti megkülönböztetés bizonyos jegyeit viseli. Ezek szívós fennmaradása és erőteljes jelenléte a totalitárius és az 1989 után újraéledt pretotalitárius patriarchális örökséggel magyarázható.

A mai román társadalom egyik jelentékeny sajátossága (mely különben több volt szocialista országban is fellelhető), hogy a feminista mozgalmak által szorgalmazott követelések közül néhány fontosabb, mindennemű nőmozgalmi szervezkedés és mozgalmi harc híján teljesült: a nők szavazati jogának biztosítása, a munkához való jog elismerése (a kommunizmus időszakában a romániai nők az összmunkaerő 47%-át, ma pedig megközelítően 45%-át alkotják), a terhesség megszakításának joga (1949-től 1966-ig, majd 1990-től napjainkig), valamint 1997-től a gyermekgondozási szabadsághoz való jog törvényesítése. A kommunista korszakban a nőket megillető, diktatórikus módon született jogokról (a munkához való jogról és kötelességről, a férfiakéval egyenlő munkáért járó azonos bérhez való jogról, a politikai képviselő jogáról) alig csak most bizonyosodik be, hogy mennyire külsődlegesek, és hogy a polgárok mennyire nem tekintik ezeket sajátjuknak. Amíg a kommunista rendszer éveiben senki sem mert megmukkanni, ha nőket neveztek ki politikai tisztségekbe, 1989 után a helyzet drámai fordulatot vett. A nők politikai megnyilatkozásait gyakran kigúnyolják, a terhesség megszakításához való jog visszaállítását pedig nem annyira a nők választási szabadságát, mint inkább a férfiak ama szabadságát jelenti, hogy ezután akadálytalanul nemi kapcsolatokat létesíthetnek. Ugyanakkor a gyermekgondozásra igénybe vehető szabadság jogának törvényesítését alig jelezte a sajtó, a tévéadók viszont csak mint „nevet-

* A tanulmány eredetileg megjelent: *Condiția femeilor din România între tradiție și modernizare*. In: Liliana Popescu (szerk.) *Gen și politică. Femeile din România în viața publică*. Ed. Centrul AnA, 1999.

séges törvényt” mutatták be, és olyan konzervatív reakciókat adtak közre, miszerint „természetes dolog, hogy a nők szabadságot vehetnek maguknak”. Ennek magyarázatát ama pretotalitárius örökségben találjuk meg, amely a kommunizmus korából, a hivatalos ideológiával nyilvánvalóan párhuzamos, a vallás és a kultúra által folyamatosan táplált ideológiaként hagyományozódott át. Az állítólagosan egyenlőségelvű közösség felbomlásának és a különbségeken nyugvó társadalom létrejöttének folyamatából nem a különbségek arányos egyenlőségként való értékelése, hanem az alá- és fölérendeltségi viszonyok fontosságának bensővé tétele kísérte.

Noha a volt szocialista országok polgárai már saját kezükbe kezdték venni sorsukat, legalábbis megvan bennük az erre irányuló akarat, a magánéletet felügyelő egykori pártállamot mégis egyéb, gyakran azonosíthatatlan instanciákkal helyettesítik be. A polgárok önmeghatározására és önrendelkezésére való eme képtelenségének alapját a totalitárius állam és a tervszerűsített gazdaság elemi erejű dezintegrációját követő gazdasági bizonytalanság jelenti. Ebben az összefüggésben a romániai nők a személyes önrendelkezéstől való kétszeres megfosztottság szenvedő alanyai. Ehhez adódik még a Nyugatról származó nő-modellek inváziója, mely szelektíven, az ott már nem kívánatos, de itt még felhasználható hulladékokhoz hasonlatos módon tör előre.

Anélkül, hogy a szokásos fejlődés fogalmát túlértékelnénk, ki kell mondanunk: Romániában ezidáig nem alakult ki valódi nőmozgalom. Semmiképpen sem jutottunk el a nemek közötti paritás vagy egyenlőség fogalmának olyan társadalmi méretű elfogadottságáig, amilyen a feminista mozgalom második hulláma nyomán a fejlett nyugati országokban már végbe ment. Liberális feminista mozgalom Romániában csak embrionális alakban létezett az első világháborút követően. Jelen pillanatban viszont nincs még olyan konzisztens liberális mozgalom Romániában, amely a feminista mozgalmat sajátjának tekintené. A szocialista nőmozgalomnak rossz a híre, mivel a kommunista hatalom által felülről vezérelt emancipáció parancsuralmi gyakorlatával asszociálják. A szociáldemokrata nőmozgalom sporadikus, a környezetvédő feminizmus pedig kivétel, mivel a fejlettség olyan stádiumát előfeltételezi, amelyben a társadalom, miután már megoldotta az emberi lények vitális gondjait, nemes nagylelkűséggel fordulhat a többi élőlény felé. A radikális feminizmus érvényesülésének még csak előfeltételei sem adóttak. Ezek megeremtése a kultúra, a hagyományok és a társadalom egészének szerkezeti ártértékelését követelné meg.

Az egykori, hivatalosan egyenlőségelvű társadalom, melyben a magán-szféra ugyan a nők doméniuma maradt, azonban a két műszakot kitevő munkaidővel és a szélsőségesen népszaporulatpárti politika okozta rémülettel együtt, 1989 után mind nyilvánvalóbban patriarchálissá alakult. Ez a változás eltörölte az „új, kommunista típusú ember”, a nemek közötti különbségektől eltekintő (*genderless*) ideológiáját. Ez utóbbi helyét – megfelelő támpontok hiányában – a két világháború közötti korszakot idéző emlékezetben fellelhető értékek foglalták el. A kommunizmus korát megelőző időszak nosztalgiai, a kommunizmus életvalóságának, valamint a fogyasztói társadalom média által közvetített „new women” modelljének ötvözete egyfajta „apák nélküli patriarchátus” fennmaradását eredményezte.

Romániában a jövedelmek közötti különbségeknek alig találhatjuk nyomát, ugyanakkor a munkavállalás kötelezettsége (amelyet 1989 előtt politikai, később pedig egzisztenciális kényszer diktált) majdnem mindenkire kiterjed. Ezt a gazdasági szempontból apák nélküli patriarchátus (az egykori szocialista társadalom ránk hagyott örökségét) rejtetten, a prekommunista időkből áthagyományozott, a vallás és a társadalmi, családi stb. szokások által közvetített, nemek közötti megkülönböztetés mentalitása hatja át. A kommunista korszakra jellemző patriarchátus nem az anyagi forrásokkal rendelkező, azokat elosztó férfi családfenntartók szerepköréből adódott. A „családfő” kifejezés ezért nálunk pusztán ideologikus fogalmat jelöl, amely a kommunista típusú statisztikák és az egyetlen újraélesztett és széles körben elfogadott vallási hagyomány közvetítésével öröklődött át.

Romániában a nők kettős paternalizmust fogadnak el. A lakosság intézményekbe vetett bizalmát felmérő kutatások szerint ennek mértéke igen magas a tekintélyelvű intézményekkel szemben (ezek közül az első helyen álló egyházat a megkérdezettek 89%-a, míg a második helyet elfoglaló hadsereget 81%-a illetve bizalmával),¹ 1988-ban pedig az egyház és a hadsereg mellett az elnöki hivatal és az értelmiség bírta a népesség jelentékeny részének bizalmát. A demokratikus intézmények iránti bizalom foka igencsak kicsi (a parlamentnek előlegezett bizalom folyamatosan alacsony, 21% körül mozgó értéket mutat). A nemkormányzati szervezetek imidzsének befolyása szinte elhanyagolható. Ezekből az eredményekből sokkal inkább a tekintélyelvű modellek, az átlátható hierarchiák, a szabatos utasítások, kötelezettségek és kényszerek, semmint a szabadság

és a jogok felé való fordulás tendenciája következtethető ki.² A nők egyszerre hajlanak arra, hogy a központi politikai intézményekhez való viszonyulásukban a tekintélyelvűség eme modelljét kövessék, ám ugyanakkor arra is, hogy a civil társadalmi viszonyokat átható patriarchális modellnek is alá vessék magukat.

A román nők egyébként nemigen találhatnak olyan elődöket, akik modellértékűen nyilvánították volna ki jogaikat és szabadságukat. Ám nem azért, mert nem voltak ilyen nők, hanem mert az ilyen példákat senki sem jegyezte fel. A történészek és írástudók hajlamosak eltekinteni a nők hangsúlyosan követelő emancipatorikus magatartásának számbavételétől. Ha mégiscsak (töbnyire esetlegesen és felszínesen) számot vetnek, ez akkor is csak nagyon szűk körben válik ismertté. Az iskolában tanított történelem semmit sem mond a nők önfelzabádító harcáról. Csak nehezen hozzáférhető források tanulmányozása után derül ki, hogy igenis, a nők emancipációs harcának is megvan a maga története. Ama kevés nőalak, akiről a kommunizmus éveiben tanultunk, a feledés homályába veszett. Az önnön akaratát és személyét kinyilvánító, nyíltan önmegvalósításra törő nő példaértékű modellje eléggé ritka nálunk, ha mégis előfordul, akkor negatív jelentésekkel társítják: vágyait és akaratát prostitúció révén megvalósító, tehát erkölcstelen nő képével. A szükségleteit és személyiségét nyíltan megvalló nő alakjával szemben a román irodalom és történetírás a női önfeláldozás mítoszát részesíti előnyben. Ez utóbbit túlnyomórészt azok a gyűjtögetés – újrafelhasználás olcsó eszközeivel biztosított túlélés „mikro-politikai” praktikái táplálták, amely praktikákat megfelelő anyagi források hiányában sok kelet-európai nő volt kénytelen gyakorolni. Mindezt egyébként Slavenka Drakulić nagyon jól leírta *How we Survived Communism and Even Laughed*³ című munkájában. Szerinte míg Nyugatot a nők mind keményebb követeléselei látszanak elárasztani, addig nálunk a kétségbeesés ezzel ellentétes okokból ered. Úgy tűnik, hogy itt a nők semmit sem követelnek maguknak, sőt mi több, erkölcstelennek éreznék magukat, ha helyett, hogy adnának, követelésekkel állnának elő. Ezt a fajta magatartást kultúránk felerősíti. A romániai nők két őshonos modell közül választhatnak: az engedelmes, aláztos és folyamatosan áldozatot vállaló nő példaképe, szemben a céljai eléréseért nagy – nagy kompromisszumokra (szexuálisokra is) hajlandó nő képével. Harmadik modell nincs, ilyet csak a nyugati kultúrában találhatunk.

1. Az átmeneti korszak hamupipőkéi

A posztkommunista román társadalmat többdimenziós elmaradottságát újratermelő, egyszerűen csak a kilétére berendezkedett társadalomként írták le.⁴ Jelen pillanatban a népesség mintegy 52%-a él vidéken. A lakosság eme részének a virágtermesztéstől az állattartásig terjedő sokféle termelőtevékenysége kizárólagosan az önfenntartást szolgálja. A román falvak mai lakói parasztok, nem pedig farmerek⁵, mivel gazdaságaikban csak annyit tudnak termelni, amennyi pusztán életük egyszerű újratermelését teszi lehetővé, olyan stratégiákat támogatnak, amelyek a túlélést és nem a modernizációt célozzák meg. Az ilyen parasztgazdaságokban dolgozók többségét a „fizetés nélküli családi munkavállaló” kifejezéssel jelöli a statisztika. Ezek 78,4%-a nő. A premodern mezőgazdasági eszközök használatának és az éppannyira premodern családi viszonyoknak a hátterében látnivalóan a patriarchális vidék újraéledésének jelenségével van dolgunk.⁶ Sok faluban a lakók többségét idős özvegyasszonyok alkotják. Az ilyen szerkezetű közösségek természetes módon a marginalizált polgári öntudat hátországaként jelennek meg. Számukra az emberi jogok problémája amolyan „városi mesének” tűnik, amelyről esetleg a tévé adásaiból szereznek tudomást.

A túlélésre berendezkedett társadalom másik szindrómáját a szolgáltatások költségeinek a családi költségvetésben elfoglalt nagyságrendje jelzi. Városi környezetben a szolgáltatásokra fordított költség a családi költségvetés mintegy 15%-át jelenti. Ennek túlnyomórészét a közlekedésre, nevelésre és egészségügyi ellátásra fordítják. Vidéken csak ennek felét költik szolgáltatásokra. A háztartási szolgáltatások költségei teljességgel elhanyagolható mértéket mutatnak. Az ilyen jellegű szolgáltatásokat ama „fizetés nélküli családi munkavállalók”, túlnyomó arányban nők végzik el. A háztartási munkavégzés eszközhiányos volta pótlólagos idő- és fizikai erőráfordítást követel meg. 1989 után a háztartási szolgáltatások kínálata jelentéktelen mértékben növekedett. Ugyanez érvényes az e területen végbement privatizáció mértékének tekintetében is. Hiányzik továbbá egy olyan adópolitika, amely a háztartási gépek gyártására és importjaira, valamint az ezekkel kapcsolatos szolgáltatásokra vonatkozó adószabályozással gazdaságilag felélénkíthetné ezt a szektort.

Ama képlet, miszerint „a nők eltartásuk és védelmük ellenében háztartási és szexuális szolgáltatásokat nyújtanak” már 50 évvel ezelőtt érvényét vesztet-

te Romániában. A nőknek nyújtott védelemről csak egy demagóg diskurzus jegyében beszélhetünk. Egyetlen törvény védi meg sajátlagosan a nőt az otthoni, az utcai erőszaktól, a szexuális zaklatástól és a házasságon belüli nemi erőszaktól. Különbő okok folytán az ilyen jellegű panaszok ritkák, a rendőrség viszont első helyen áll ama intézmények sorában, amelyek csak a nagyon súlyos esetek kapcsán foglalkoznak komolyan a sértettek panaszaival.⁷ A rendőrség nem avatkozik be a család „intim jellegű” konfliktusaiba, sőt sajnálja a bepanaszolt férfiakat, és a nők könnyebb testi fenyítését – sok nővel egyetemben – tűrhetőnek, vagy éppen természetesnek ítéli meg. Itt kell jeleznünk a Szövetség az Emberi Jogok Védelméért nevű szervezet által, főleg az utóbbi években, azon törvénymódosítások bevezetése érdekében kifejtett erőfeszítését, amelyek súlyos családon belül elkövetett erőszak esetén lehetővé tennék a rendőrség beavatkozását. A nemi erőszak bizonyítása a nők számára teljességgel megalázó, hiszen tőlük kéri véltenségük igazolását. Csak úgy védekezhetnek, ha igazolni tudják a nemi erőszak előtti szüzségüket, és/vagy jó magaviseletüket szomszédok, ismerősök stb. tanúvallomásaival támasztják alá. Egy baráttal való találkozás során megesett nemi erőszakot (ha a találka az áldozat egyetértésével jött létre, vagyis az ún. *date rape* esetén) nem is veszik figyelembe, sőt a nőt teszik felelőssé, mintha egy férfival való együttlét elfogadása már eleve a vele való nemi kapcsolatra lépés szándékát jelentené. Egyenjogúság mániája folytán törvénykezésünk nem veszi észre a valóságos diszkrimináció fennállását.

A nők gazdasági védettségének azonban nincs valós alapja, az aktív népességnek pedig 43%-a nő.⁸ Bár a nők többsége önálló jövedelemmel bír Romániában, mégis a legtöbb országhoz hasonlóan a szegénység nálunk is elsősorban a nőt sújtja. 1996-ban a nők jövedelme átlagosan 10,9%-al volt alacsonyabb a férfiakénál, a foglalkoztatás ama területén, ahol a nők többséget alkotnak, bérük az országos átlag alatt maradt.⁹ Az egyszülős családok száma az 1990-ben regisztráltak a másfélszerese, ezek a családok a legszegényebbek. Klasszikus esetnek számít az olyan család, amelyben elhagyott anya él egy vagy több gyermekével. Az újabb kormány* szociális intézkedései a nőknél semmit, a gyerekeken pedig alig segített valamit.¹⁰ A szociális védőháló a munkanélküliség esetében váltja be a hozzáfűzött reményeket. A nőt bocsátják el elsőként, a fiatal nők állászerzési esélye pedig mindinkább csökken. Ez utóbbiak 23%-a állástalan.¹¹ Ugyanakkor, ha munkát vállalnak, eléggé védtelenek a szexuális zaklatással szemben. Az ilyen esetekre vonatkozó

törvényi szabályozás még nem hatályos, ugyanis az 1988 májusában még csak kormányzati szinten jóváhagyott, az Esélyek egyenlősége nevet viselő törvénytervezetben kapott helyet. Úgy is mondhatnánk, hogy a társadalmunkban valóságosan is működő egyetlen védőháló éppen azt, amit a legmostohább körülmények között alkalmazott különféle túlélési stratégiáik révén a nők a férfiak számára biztosítanak. A nőkre hárul a háztartás menedzselése, az általában szegényes források adminisztrációja, a többnyire kéziszerszámokkal felszerelt háztartás működésének fásasztó munkája.¹² Ebbéli minőségüket „a nők jobb ha kidolgozzák magukat” személytelen kifejezésével ismerik el, és a nyugdíjazás alacsonyabb korhatárával honorálják. A termelő, újratermelő és közösségi tevékenységekben való részvételük okán a nőknek nem marad szabad idejük. Bár nem kívánunk cinikusak lenni, mégis azt hisszük, hogy a nőkre az Arbeit macht frei rosszemlékű szlogenjének valósága nehezedik. A család védnökeként a nők öntudatlanul is a férfiaknak a köznapi élet vonatkozásában megnyilvánuló infantilizációját idézik elő. A férfiak ugyanis túlzottan függenek a nőktől, s még tetszelegnek is kiszolgáltatottságukkal, nem fejlesztik vállalkozó szellemüket, kevésbé kezdeményeznek, végül pedig saját autonómiájukba gabalyodnak, és frusztráltakká válnak.

A nőgyűlölők rövidlátó metaforái („gyengébb nem”, „védtelen lény”) által sugalltakkal ellentétben a nők nagy ellenálló képességről, és hozzáértésről tesznek tanúbizonyságot, csakhogy a nők eme adottsági a túlélési stratégiákban, nem pedig önmegvalósításukban tárgyiasulnak. Gyakorlatilag sok igazság van abban az állításban miszerint a nők, életmódjukkal és az „az apák nélküli patriarchátus” tolerálásaival, maguk is akadályozzák a román társadalom modernizációját. A nők egyetlen, hangtalan, ám annál sokatmondóbb tiltakozása ma az anyaság megtagadásában, magzatelhajtások és a gyermekelhagyások számának nagymértékű törekedésében válik láthatóvá. A fiatal román nők, akik ma a legszámottevőbb nemzedéket alkotják, ugyanis ők a 60-as és 70-es évek szélsőségesen születéspárti politikájának gyümölcsei, fizikai, gazdasági szociális elbizonytalanodásuk és perspektívátlanságuk, valamint a partnerségen alapuló otthoni együttlétre felkészületlen férjeik okán nem mernek gyermeket vállalni. Nem akarnak már gyermeket nevelni a csekély jövedelmek és az apák által vállalt aránytalanul kisebb felelősség miatt sem. Úgy gondolják továbbá, hogy teherbeesésük esetén elvesztik majd munkahelyüket és egyáltalán, olyan társadalomban élnek, amelynek parlamentje még csak számon sem tartja problémájukat.¹³

2. *A román nők polgárjogi minimalizmusa*

Romániában a polgári státusz egyetemessé válása egy nagyon hosszadalmas és nehézségekkel teli folyamat eredménye. A román társadalom az 1829-es évvel kezdődően kezdett a modernizáció kihívásaira válaszolni. Jelentékeny visszalépésekkel tarkítva megnyílt a románok előtt is az állampolgárság lehetősége. Idomultunk az 1848-as forradalmi folyamathoz.¹⁴ 1858-ban bevezettük a cenzoros (vagyis az állampolgárok szavazati jogait vagyoniuk függvényében) történő szavazást, 1923-ban a hadsereg tisztjei és a főbírák kivételével, általánossá tettük a férfiak számára a választójogot a nők polgárjogának elismeréséről folytatott hosszú parlamenti viták után.¹⁵ Amikor a kommunizmus uralomra jutása következtében már senki sem vitatkozhatott a parlamentben és a választások pusztá rituálévá züllöttek, hiszen csupán egyetlen politikai ajánlat állt rendelkezésre, az állam pedig a párttal azonosult, éppen akkor 1948-ban kapták meg a nők az általános választójogot. Valójában még az előtt, 1946-ban vettek részt először a választásokon – amelynek eredménye jól ismert ... A nők tehát formálisan 1948 óta rendelkeznek polgári státusszal. Polgári mivoltuk igazi története csak 1989-ben kezdődött el. A nők minimális részvétele a közügyekben többek között éppen a női polgárjogi gyakorlat újraértékelésének előbb jelzett megkérdészettségére vezethető vissza. A részvételük elé tornyosuló mai akadályok viszont ama pretotalitárius történeti kor megrögzült emlékezetéhez kötődnek, amely korban a közéletet szinte kizárólag a férfiak uralták. A nők távoltartása a nagy politikától tökéletesen összecseng a helyi politikából való kizárásukkal. Az 1996-os választások nyomán a polgármesterek 2,75%-át, a helyi tanácsosok 6,11%-át, a megyei tanácsoknak pedig csak 5,47%-át tették ki a nők¹⁶ (jellemző, hogy a főváros polgármesteri tisztségéért versengő 22 jelölt mindegyike férfi volt). Furcsa módon a két világháború közötti időkben nőket is választottak a helyi tanácsokba, bár maguk a nők nem vehettek részt a választásokon. A mai román közéletben nem találunk egyetlen rektori, vagy prefektusi tisztséget betöltő nőt. Sőt még azokban az intézményekben is, ahol a női alkalmazottak többségben vannak, a vezető tisztségek betöltésének nemek közötti aránya 36 a 100-hoz, a férfiak javára.¹⁷ A kommunista ál-parlamentben a képviselők 34%-a, a kormánytagoknak pedig 11%-a volt nő. Ezzel szemben a későbbi „demokratikus” képviseleti rendszerben a parlamenti képviselőknek 1993-1996 között csak 3,4%-a volt

nő, az egyetlen miniszter asszonyt is közvetlenül az 1996-os választások előtt nevezték ki.¹⁸ Az 1996–2000 közötti parlamenti ciklus alatt a képviselők százalékaránya 5,5%-ot mutat (a szenátusnak 2, a képviselőháznak pedig 24 nő tagja van, a miniszterek mind férfiak). Az az *inkonzisztencia*, ami a nők érdekvédelmében (a több mint 60 nem kormányzati női szervezet megléte ellenére) megnyilvánul, hasonló módon jellemzi a romániai politikai pártok hozzáállását a nők problémáihoz. Ezek a kérdések a legtöbb politikai párt programjában az idősek, gyermekek, betegek, és fogyatékosok – egy szóval a magatehetetlenek helyzetét és gondjait tagoló fejezetben kapnak helyet. Az ilyen megközelítés a közfelfogásban a hangsúlyt természetesen a nők gyengeségére, védtelenségére, áldozat voltára tereli és ezzel a „mindenkori kiskorú és fogyatékos” státuszával asszociálja. A politikai programok üzenete általában arra fut ki, hogy a nők szociális védelemre szorulnak, ám ezen túlmenően semmi egyebet nem tartanak szükségesnek. Így azután szó sem esik fejlesztést szolgáló segélyezésről, önmegvalósító akciók támogatásáról, vagy legalább az elektromos háztartási gépekre kivetett adók csökkentéséről. A liberális orientációjú pártok a nemek sajátos problémáitól elvonatkoztató „genderblind” stratégiákat követnek, a szociáldemokraták üres programszólásokat pufogatnak a „nők hangsúlyosabb közéleti szereplésének szükségéről”, a nacionalista és a keresztény-demokrata pártok viszont a hagyományos családról nosztalgiáznak, mely úgymond „felszabadítja a nőket a munkavállalás kényszere alól”, és a patriarchális család hagyományos keretébe tereli életüket. A kisszámú kivétel¹⁹ nyomán a közfelfogásban kialakult kép is csak a másodrendű, az „alig polgár” legrepresentatívabb kategóriájaként látta a nőket.

Társadalmunk nő tagjainak polgárjogi minimalizmusa²⁰ a következő jegyekkel határozható meg: a nők állampolgári státusza teljesen kimerül abban, hogy megválasztják és legitimálják a hatalmat gyakorlókat (akiknek elsősorban többségét különben a férfiak alkotják – 94,5%-ot a Parlamentben és 100%-ot a rendelkezésre álló miniszteri bársonyszékek tekintetében); a nők fizikai kiszolgáltatottsága (a családon belüli erőszak tárgyai, munkahelyükön szexuális zaklatásnak lehetnek kitéve, a közszférában való megnyilvánulásuk korlátozottsága miatt félelemben élnek, a szociális marginalizáció forrásaként a szegénység súlyosabban érinti a nőket (különösen mert ők még a „szegények között is a legszegényebbek”); a törvényi szabályozással szembeni általános bizalmatlanság (a nők

jogait külön szabályozó törvények kidolgozása, valamint a „könnyebb”-nek minősülő szexuális zaklatások és erőszakoskodások tetteseinek megbüntetése ma még utópiaszámba menő követelmény); a hierarchikus alárendeltségből fakadó kisebbségi komplexus (a nők fölé tornyosuló felettesek száma exponenciálisan emelkedik); az adófizető polgár hiányzó tekintélye (a köztisztviselők továbbra is az államot, nem pedig az adófizetőket szolgálják), az ún. „partenogenetikus anya”-kép (amely túlzó módon és szinte kizárólag csak az anyákat teszi felelőssé a gyermekek felneveléséért és a család egybentartásáért). A nők polgárjogi minimalizmusa a társadalmi ügyekbe való benemavatkozás hűvös körét gerjeszti, és csak felerősíti a nők azon – több szociológiai kutatás által is kihangsúlyozott – magatartásjegyét, miszerint ők konzervatívabbak a férfiaknál.

3. Nők vezető pozíciókban? – távozz tőlünk Sátán!

Afeletti örömeink csitultával, hogy Nyugaton egyesek már a posztfeminista korba való átmenet előkészületeiről beszélnek,²¹ nem marad más hátra, mint hogy felmérjük ama távolságot, amely bennünket ettől az állapottól elválaszt, és felismerjük, hogy számunkra ez a „végítélet” nemcsak időszerűtlen, hanem egyszerűen veszélyes is. Annál is inkább, mivel ugyancsak ezt szajkózzák a hazai média által preferált, Nyugatról vissza-visszatérő román szakemberek is: csendesebben azzal a feminizmussal, hiszen már idejét múlt, mozgalmatok ezért korszerűtlen és neveléses. Kevesen, ám vannak ellenben olyanok is, akiknek egészen más a véleményük. Példának, Sorin Alexandrescut idézzük: „A ma zajló általános demokratikus emancipáció elfeledi a tényt, miszerint bizonyos társadalmi kategóriák, közöttük a nők emancipációja, valójában még el sem kezdődött. Mi több, maga a probléma alig most kezd láthatóvá válni. Számos férfi és – horribile dictu – nő tudatában a nők emancipációjának eszméje mégcsak a követelmény szintjén sem fordul elő, hogy a mai demokratikus román politikai élet elképesztő fallokratizmusát (a nők hiányát a Parlamentben, a kormányban, sőt, még a „demokratikus” ellenzéki pártok vezetőségében is) már ne is részletezzem. Kik számára demokratikusak ezek az intézmények? Íme, miért tartom egyszerűen tiszteletlennek a feminizmus csapdájáról folytatott nagyon is elméleti vitát akkor, amikor a feminista mozgalomra oly fájdalmas és parancsoló módon szükség van”.²²

A poszkommunista világot „ördögök” népesítik be, mint ahogy a lapok képzeletvilágát az ördögfiókák. A rossz szellemek mindig ott jelennek meg, ahol azok a bizonyos „mások” találhatóak, akiknek semmi keresnivalójuk sincs ott, ahol a „jóknak” az nincs ínyükre.

A „szörnyekkel” vívott harcban, amikor éppen a jó győz, valóságos ördögűző rituálék folynak. Ilyenre került sor az 1996-os választások nyomán, mikor is a miniszteri irodákból „űzték ki a gonosz szellemeket”.²³ A tipikus szörnyet a „kommunizmus” jelentette. A feminizmus ennél kisebb szörny, ezért az ördögűző praktikákban kevesebb figyelmet fordítanak rá. A probléma csak akkor válik akuttá, mikor a nők az árnyékból a közélet, a politika nyilvánosságának fényébe lépnek, amikor vezetőként válnak láthatókká. Az így kialakult diskurzusok valóban reakciók.²⁴

A legfelsőbb politikai vezetésben való részvétel története olyan ismert neveket idéz, mint Zizi Lambrino, Elena Lupescu, Ana Pauker, Elena Ceaușescu, Aneta Spornic és Suzana Gâdea (az utóbbi kettő a Ceaușescu-kormányban a tanügyi, illetve a művelődésügyi tárcát vezette). Bár számarányuk tekintetében jóval kevesebben voltak, mint a férfiak, az időközben elkövetett politikai rossz jórészt mégis a nők számlájára írták (ama egymást kiegészítő elvek alapján, amelyek kimondják: „a férfiak által elkövetett bűnök mögött egy diabolikus nő bujkál”, illetve „a nők érdemeinek rejtőzködő erkölcsi szerzője bizonyosan egy férfi”). Az érvelés logikája a következő: „mit kerestek ama nők a politikában? Hiszen a nőknek amúgy sincs mit keresniük ott. Lám-lám mégis beleütötték az orrukat, ezért történt aztán mindaz, ami történt” (Elena Ceaușescu szerepének általános értékelése példázta ezt számunkra a legközvetlenebbül).

Annál az egyszerű ténynél fogva, hogy szerepvállalásukkal megszegték a nők közszereplését tiltó hagyományt, a nők bármifajta nyilvános megjelenését a hagyományos jó erkölcsök megsértéseként szankcionálják. E logika eredményeként a nők általában vett, vagy kvótaszerinti előmenetelének szorgalmazását többnyire kommunista szokásként aposztrofálják. E logikának másik, sokkal kevésbé nyilvánvaló előfeltevése szerint a nők igazából azért nem lehetnek vezetők, mert hiányzik az ehhez való képességük. Az ő „helyük” egészen máshol van: „Hogyan? A nők vezessenek bennünket?” E logika szerint ez nem lehetséges, ugyanis a vezetői beosztás a férfiak kiváltsága.

A poszttotalitárius román közélet egyetlen jelentős nő szereplője sem úszta meg, hogy legalább egyetlen olyan cikk ne jelent volna meg róla vala-

mely nagy példányszámú napilapban, amely ne viselhetne volna akár a „*Vade retro Satana!*” címet is. Romániában jelenleg csak három nő imidzsét mediatizálják az általuk betöltött köztisztviségek okán: Zoe Petre-ét (az ókori történetkutatás jelentős alakja, az államelnök tanácsadója), Ana Blandiana-ét (hírneves költő, a Polgári Szövetség elnöke) és Alina Mungiu-ét (társadalompszichológiai kérdésekre szakosodott orvos, 1998 novemberéig a román közszolgálati tévé Információs Osztályának igazgatója). Közéleti szereplőként természetesen mindhárman tárgyai a személyes tévedéseket és melléfogásokat követő klasszikus sajtóvadászatnak.

Emellett azonban, kimondottan női mivoltukban is támadják őket. Zoe Petre ismert történészt „fáramászott koca”-ként emlegetik és azt vetik szemére, hogy saját fiának lett főnöke, aki viszont mivel „elfogadta, hogy anyja alkalmazottja legyen ... nem is lehet férfi és annál kevésbé Románia külpolitikáját befolyásoló tényező”.²⁵ Ana Blandiana-t, aki igen befolyásos személyiségnek számít, mivel az általa vezetett Polgári Szövetség részt vesz a kormányzásban, azzal vádolták, hogy az (állam-)férfi elnököt „papír babává” változtatja és igen ártalmas szerepet játszik Románia történetében azzal, „hogy nem vállal nyilvánosan valamilyen felelős tisztséget, hanem inkább bizonyos férfi politikusok háta mögé bújva szövi hálóját”.²⁶ Blandiana-t különben II. Károly egykori román király „gonosz” szeretőjével asszociálják. Alina Mungiu-t, aki egyébként igen rámenős és erős személyiség, azért támadják, mert túlságosan is férfias lénye kasztrálólág hat férfi főnökeire és „balfácán férjakké” szelidülnek mellette. Azt írják róla, hogy „tetőtől talpig férfi egyetlen picit, talán egészen jelentéktelen kivételtől eltekintve”.²⁷ Őt nem a királyi szerető figurájával, hanem a kommunizmus „gonosz” nő alakjaival, jelesül Ana Pauker-ével hozzák összefüggésbe. Mindhármost bármilyen tévedését szexista minták szerint szankcionálják. Rendszeresen kettős minőségben találtak vétkesnek: úgy is, mint közszereplők és úgy is, mint nők (akik nő létükre vállalni merték a közszereplést). Mindegyikük köré a közéleti szerepet vállaló nő egy-egy mítoszát fonták: Zoe Petre az anya alakját testesíti meg, aki éppen anyaságából fakadóan cselekszik irracionálisan, Ana Blandiana a kifinomult érzéki nőét, aki érzékisége folytán hajlamos a rejtőzködő, perverz cselekedetekre, míg Alina Mungiu a virilis amazont képviseli, aki „férfiassága” okán cselekszik diktatórikus és kasztráló módon. Mindhárom típus negatív és gonosz jelentéseket idéz. Az újságírók pedig, akik ezeket a képeket mediatizálják, kivétel nélkül a pillanat leg-

befolyásosabb vezércikk írói egy olyan társadalomban, amelyben a média tekintélye minden gond nélkül maga alá gyűri a szakmai megfontolásokat.

Azzal, hogy csak félnéken vagy egyáltalán nem reagáltak ilyen esetekben a nem kormányzati nőszervezetek, maguk is hozzájárultak a közszereplést vállaló nők jelzett imidzsének kialakulásához. A sajtóban tekintélynek örvendő nők sok éven át hallgattak a nemek közötti diszkriminációról és csak a nőgyűlöletre reagáltak (amely inkább csak előtételnek számít, és mint ilyen nem von maga után szankciókat). Tiltakozásuk természetesen, csak olyan esetekre reagáltak, amikor a politikai elithez tartozó nőket támadták, és esetleg a támadás éppen az azonos politikai szimpátiát képviselő oldaláról jött). Az utóbbi időben azonban mind több nyilvánosságnak örvendő pozíciót betöltő nő kezdi a szexizmust (a nemek közötti diszkriminációt) problémaként kezelni. Jelesen a Demokrata Párt politikai nőire (főleg Mariana Stoica képviselőnőre, több, a nők nyilvános szereplését szolgáló politikai projekt kidolgozójára) és a „22” nevű folyóirat vezetőire Gabriela Adameşteanu-ra és Rodica Palade-re gondolunk.

A politikailag aktív és párttevékenységekben résztvevő nők közül sokan tisztában vannak az egyenlő esélyek biztosításának nehézségeivel. Főleg azok, akik olyan pártok tagjai, melyek a két világháború közti időszak hagyományai felélesztésének nosztalgijában osztoznak.

Magánbeszélgetésekben ezek a nők arról panaszkodnak, hogy bár keményen kihasználják őket a választási kampányok során, a választási listákon mégis az utolsó, reménytelen helyeket kapják viszonzásul, és arra kényszerülnek, hogy a „tűzhelyet őrizzék”, miközben helyi érdekű jelentéseket és kávékat készítenek a szavazóközretbe visszatérő megválasztott férfiak számára.

4. Új kivétel: „A feminizmus nem nekünk való”

„A nők – írja Kathy Ferguson – nem azért erőtlenek, mert nőiesek. Inkább azért nőiesek, mert nincs erejük.”²⁸ Ezt igazolandó, sok román kutató hívja fel a figyelmet a tényre, miszerint a poszttotalitárius társadalom túlságosan elnőiesedett. Amit a kommunista nevelésnek sikerült kialakítania az emberekben, az mind női és negatív „erény”: alávetettség, félelem, az önrendelkezés hiánya, bátortalanság, képtelenség saját maguk irányítására. Néhányan e kutatók közül éppenséggel a feminizmus ellen lépnek fel

(ők a feminizmust is megelőző antifeministák). Érvelésük a román társadalom túlzott elnőiesedését veszi alapul.²⁹

Az elnőiesedés a korábban említett „túlélésre beállított társadalom” jellegzetessége. Mindazok, akik egy ilyen társadalomban élnek „nemüktől függetlenül sajátítják el a megaláztatás, az alárendeltség és a másoktól való állandó függés keserű leckéjét. Az ilyenfajta társadalom túlzottan hierarchizált. Akik a hierarchia alján helyezkednek el, női szerepekkel azonosulnak: mások eltartói, kiszolgálói és tartozékai. Arra kényszerülnek, hogy a bürokrácia kegyeibe férkőzzenek, hogy „gazdáik” parancsait lessék, hogy ne törődjenek saját előmenetelükkel. Ugyanakkor, önbizalmuk gyenge, önbecsülésük foka alacsony, és a hatalmat birtoklókkal szemben szolgálai módon viselkednek.”³⁰

Negatív koordinátája mentén az elnőiesedés zajlik, a radikális változástól való félelemhez vezet, ami persze érthető, ha a mindennapi megélhetéért folytatott küzdelem nemigen hagy helyet az értelmes, önön akaratból megvalósuló életvezetésnek. Az átmeneti korszakkal foglalkozó román kutatók felfigyeltek arra, hogy statisztikai értelemben a nők konzervatívabbak a férfiaknál. A nők „a változásokkal szembeni ellenséges tradicionalizmus szindrómájának szenvedő alanyai”.³¹ Úgy tűnik, a román konzervativizmusnak van egy, a nemekkel összefüggő dimenziója is. Ezt a tényt még a civil társadalomban aktív nők is elismerik, és azzal magyarázzák, hogy a holnaptól való félelem hangsúlyozottabban jelentkezik azoknál a nőknél, akik a férfiakénál nagyobb felelősséget vállalnak a mindennapi túlélés biztosításában.

Amit a román antifeministák láthatóan nem vesznek figyelembe az az, hogy az elnőiesedés és a konzervativizmus alapvető oka éppen a feminista politikai stratégiák hiányában, a nők sajátos problémáinak ideológiai és politikai szintű artikulálatlanságában jelölhető meg. A valódi okok kutatásának megkerülésével és az esélyegyenlőtlenségek tudatosításán nyugvó stratégiák határozott mellőzésével a román „demokraták” aláaknázzák a társadalom modernizációját és a demokrácia megszilárdításának folyamatát, ugyanis mindezzel a polgárjogi minimalizmus és a túlélési stratégiák fennmaradását szorgalmazzák.

A politikusoknak, történészeknek, szociológusoknak, politológusoknak, filozófusoknak, de még a kevésbé teoretizáló személyeknek is a nemekről folytatott uralkodó diskurzusa vagy magasztaló, vagy történetietlen

és tradicionalista (mely a klasszikus retorikai fonalat követve a „nő természetéről”, az „anyaságról”, a „kifinomult érzékenységről” beszél) vagy pedig kimondottan antifeminista. Sajátosan feminista diskurzusok még igen csak esetlegések és ritkák. Ezek egy külön elemzés tárgyát képezik. A magasztaló ünnepi diskurzust mindkét nem műveli. De amíg a hagyományos retorikán alapuló diskurzus banálisan közismert (és olyannyira hasonlóképpen nyilvánul meg a különböző kulturális terekben, hogy épp annyira érvényes mindenütt, mint ahogy sehol sem), addig az antifeminista sokkal érdekesebb és sajátosabb. Ez utóbbinak három meghatározó vonását emeljük ki: 1. a feminizmus mindenkori megnyilvánulása veszélyes (ez a radikális antifeminizmus álláspontja); 2. a feminizmus sajátos veszélyt jelent a román társadalomra nézve (ez az ún. autochton vagy hazai antifeminizmusra jellemző); 3. a nők jogainak megelőlegezése a jelenlegi gazdasági helyzet feltételei között nem élvezhet semmiféle prioritást (ez a közvetett vagy implicit antifeminizmus alaptétele).

1. A feminizmus mindenkori megnyilvánulása azért veszélyes, mert a nőket egyfajta „vad és vak revizionista düh” vezérli, a nők szélsőségek és veszélybe sodorják a Platótól Kantig terjedő kulturális vonulat kiemelkedő momentumait, a nők lerombolják a logikai racionalizmus építményeit, elűzik vagy intellektuálisan kasztrálják a férfiakat, újabb fajta eugeniát teremtenek, végső soron egy ésszerűtlen hisztérikus világ abszolút barbarizmusát kívánják bevezetni.³² A feminizmus „a modern szellemiség patológiás tünete”, mely ahhoz hasonlít, amely a franciákat támadta meg 1789-ben (sic!). A feminizmus olyan megnyilvánulásait emelik itt ki, amelyek sokkolják az egyébként mérsékelt, a független és a szokásostól eltérő megnyilvánulásoktól ódzkodó román közvéleményt. Az ilyen jellegű megnyilvánulásokat persze „elítélendőkként” állítják be, úgy hogy kimozdítják valódi kontextusukból és eltekintenek a különféle feminista irányzatok racionális állásfoglalásaitól. Ezt a radikális antifeminista diskurzust a feminizmust illetően tájékozatlan személyek művelik, és így egyfajta „többségi önkényuralmat”, más szóval a többségi gondolkodónak a nők szórványos emancipációs kísérleteivel szembeni ellenállását táplálják.

2. A feminizmus azért veszélyes mai társadalmunkra, mert barátságatlan, bosszúálló és negatív, márpedig elég ellenségünk és feljelentő leplezőnk van már amúgy is. A feminizmus azért is veszélyes, mert „szocialista”, s mint ilyet már kipróbáltuk. A feminizmus az emberi jogok klasszikus

alapjai elleni támadás, ezért mi, akik csak most kezdjük e jogokat bevezetni, nem fogadhatunk el egy ilyenfajta diskurzust. Komoly erkölcsi problémákkal küszködő társadalomban élünk, a feminizmus pedig éppen az erényeket támadja, és ezzel aláássa a még működő erkölcsöt. Az antifeminista diskurzus eme fajtája sajátosan reagál a többszázéves esélyegyenlőtlenség női kárvallottjainak új erőt adó emancipáció problémájára: a nők jogainak és társadalmi előmenetelének igenlését félezer éve a „pozitív diszkrimináció” kategóriájába sorolják.

3. A nők (értelemszerűen az állampolgárok egy meghatározott csoportját jellemző) sajátos problémáinak előtérbe helyezése helytelen lépés lenne a nemzeti mértékű reform bevezetésének jelenlegi szakaszában, hiszen előbb az államszadalmat érintő gondokat kell orvosolni és csak ezután gondolhatunk majd a különböző társadalmi csoportok problémáinak megoldására. Ez az álláspont annak az általánosan elfogadottnak hitt elképzelésnek a foglya, amely a megoldásra váró problémák időbeli egymásutániságát és fontossági sorrendjének hierarchikus tagoltságát tételezi. Mintha az ország polgárainak gondjait lehetetlen lenne az egyes társadalmi csoportok problémáinak felvetésével és kezelésével megoldani. Ez a fajta diskurzus nem kimondottan antifeminista, de közvetve és gyakorlatilag mégis feminizmus ellenes. Bár elvben és látszat szerint nem tagadja az olyan problémák meglétét, amelyek a romániai nők polgárjogi státuszát korlátozzák, ám azzal, hogy gyakorlatilag *sine die* elnapolja politikai megoldásuk időszerűségét, mégis csak a feminista mozgalmak ellen hat.

5. A nők polgárjogi öntudatának újrászületése

A nyugatiak, akiknél a történelmi fejlődés gördülékenyen és eléggé biztonságosan zajlott, nehezen tudják elképzelni, hogy (akár részleteiben is) mennyire intenzíven történt ez meg nálunk az elmúlt kilenc év alatt. A súlyos, gyakran megoldhatatlan gazdasági gondok és az elvetélt modernizáció, valamint a „kommunista hagyományok” kettős szorításának nyomása alatt Romániában egy demokratikus intézményekre, többpártrendszerre, civil társadalomra, piacorientált termelésre épülő társadalom megalapozása folyik. A nyilvánvaló akadályok a közösségek és a közélet újjászületésének nehézségei ellenére Romániában a történelmi újrakezdésnek és az egyéni ellenőrzés visszaszerzésének valóságos folyamata zajlik. Ezt az újjászületést

két pólus táplálja: egyrészt a társadalom igényei és szükségletei (az emberek felfedezik, hogy sajátos érdekeik vannak és azokat politikailag meg is fogalmazhatják), másrészt az intézményi és intellektuális kínálat. Tagadhatatlan fejlődést jelent ez egy olyan országban, ahol az emberi jogok hosszú ideig „importárunak” tűntek és minden új ideológia kognitív disszonanciákat váltott ki.

A polgári tudatnak ez az újjászületése a kormányzatnak és maguknak a polgároknak az állampolgárokkal szembeni meghatározott magatartásával függ alapvetően össze. Ennek nyomán a közrendű polgárok tapasztalatait „életünk politikai csomópontjaiként”³³ kezelik. „A grandiózus problémákkal” és az „idegen és absztrakt gondokkal” társított politika a kommunizmusban tetőzött, annak ellenére, hogy a feministák a politikának eme vonását az általában vett férfi központú (*androcentrikus*) társadalmak sajátosságának tekintik. A személyes érdekek és köznapi tapasztalatok újra felfedezése Romániában az önmagában vett politika újrafelfedezésének (újrafeltalálásának) folyamatával párhuzamosan halad. Igaz ugyanakkor az is, hogy a jól bevésott történelmi reflexek nyomán e folyamatban a nők és a marginalizálódott csoportok gondjai kiszorulni látszanak az éppen artikulálódó politika teréből.

Úgy tűnik, hogy a nők a totalitárius karámból különféle kijáratokon át szabadulnak ki: a vidéki háztartási elfoglaltságok újrafelvételével, a bizonytalanná vált munkahelyek révén, bizonyos nyugati nő-modellek utánzásával és a közéletben való közvetlen részvétel útján (bár a nők többségének kétszeres munkaidőt kitevő elfoglaltsága lényegesen csökkenti ennek a férfiakéhoz mért esélyét). Az utóbbi két lehetőség kapcsán fel kell hívnunk a figyelmet a nyugatról származó, keleten keresletnek örvendő maradékok importjára: az új ital- és cigarettamárkákra, amelyek érrendszeri megbetegedések, a cukorbetegség és rákbetegségek kialakulásának fokozott veszélyét hordozzák, a bűnözés új formáira és jelen esetben az ugyancsak importált „konzum nő”³⁴ modelljére. Ez a kínálat nem hogy elősegítené, hanem inkább hátráltatja a nők emancipációját.

E problémák semmilyen összefüggésben sem kapnak jelentőségükhöz mért nyilvánosságot.³⁵ A már kilenc éve deklarált pluralizmus ellenére az újságírók többsége továbbra is úgy gondolja, hogy a nők problémái egybeesnek az általános, mindenkit érintő gondokkal, következésképpen megkülönböztetett és sokoldalú megközelítésük és tárgyalásuk szükségtelen.

A befolyásolás világában a televízió mindenható. A különféle csatornák a nőket vagy a mosóport reklámozó színésznő alakjában, vagy a szórakoztató műsorok dekoratív figurájaként, esetleg topmodellként mutatja be, amivel persze a román férfiak (és nők) tudatában az amúgy is jól bevésődött sztereotípiákat erősíti fel. Bemutatnak olyan főleg amerikai filmeket is, amelyekben ezektől eltérő női alakokkal is találkozhatunk. Ugyanígy, elsősorban a közszolgálati televízió ritkán olyan speciális adásokat is sugároz, amelyek a romániai nők életének fontos vonatkozásait tematizálják. Ezek azonban kivételek.

A nagy példányszámú napilapok a nőket ért súlyos támadásokat és sértéseket minden kommentár nélkül, egyszerűen csak bulvárhíreként adják közre. Gyakran iróniával kezelik a nők jogkövetelő kezdeményezéseit, a feminizmust a homoszexualitással és a környezetvédelemmel társítják. Az utóbbiakat lenézően vagy éppen értetlenül kezelik, amivel azután nehezen leépíthető sztereotípiák kialakulását segítik elő. Egyetlen napilapban sem találunk a nemek problémáival foglalkozó oldalt vagy akár ennél kisebb helyet. A nőkről szóló hírek az összes közölt hír 0,7-1,3%-át teszik ki. A nők sajtóbeli szereplésének kontextusát tekintve elmondhatjuk, ahhoz, hogy a nőkre felfigyeljen a nyilvánosság, vagy az kell, hogy szörnyen megverjék, esetleg megerőszakolják, vagy hogy művészi módon tudjon levetkőzni vagy alig öltözötten megjelenni, vagy hogy bűneset, esetleg skandalum alanya legyen, vagy valamely híres férfi személyiség (politikus, üzletember, művész, sztár stb.) „tartozéka”-ként mutatkozzon, vagy pedig ő maga váljon közéleti személyiséggé (politikussá, jólmenő üzletasszonnyá stb.), mely esetben természetesen kiteszi magát annak, hogy a román történelem rosszhírű asszonyaival hasonlítsák össze, esetleg azzal gyanúsítsák meg, hogy valamelyik jólsituált személyiség szeretője (ha éppen jóképű) vagy pedig (ha már túllépett hamvas virágkorán) idősebb kora kigúnyolásával támadják.³⁶

A kulturális sajtó ebből a szempontból paradox helyzetben van, hiszen egyszerre nyújt lehetőséget a konzervatív és a feminista eszmék kifejtésére. Mivel Romániában a konzervativizmus messzemenőleg uralkodó helyzetben van a feminizmussal szemben a szóban forgó sajtókiadványok által játszott szerep kétértelmű: egyrészt a modernizációs törekvések élén állnak, és ezáltal a női emancipációt is szolgálják, másrészt viszont, az általánosan elismert kulturális tekintélyek a „román kultúra pátriárkái” szócsovéként a feminista törekvésekkel ellentétes üzenetet is továbbítanak. Íme néhány

példa: a feminista elméletek és a nemek közötti viszonyok elemzése szempontjából legfontosabb folyóiratok, a *Dilema*³⁷, *Revista 22*, *Contrapunct* és a *România Literară* helyet adtak a kulturális feminizmust taglaló cikkeknek és a feminista kiadványokat népszerűsítő recenzióknak. A *Sfera Politicii* és a *Revista de Cercetări Sociale* ugyancsak nyitott a feminizmust taglaló írásokra és a *fair-play* alapon folytatott vitákra. Érdekes eset áll elő a legnagyobb presztízsnek örvendő kiadvány, a *Secolul 20* kapcsán. Ez a lap egy egész számot szentelt a nők és a feminizmus problémáinak.³⁸ Ez a külön szám példászerűen tükrözi a mai román kultúra eklektizmusát. Posztmodernnek számító feminista írások mellett helyet adott a pre-wollstonecraft-i szellemben (ám a huszadik század végén) fogalmazódott cikkeknek is, mint ahogy megjelenhettek a feminizmus romániai aktualitásáról szóló cikkek olyanok mellett, melyek vészharangot kongatnak az egészséges román társadalom magjának feminizmus okozta romlása miatt. A lapszám maga egy olyan hibrid üzenetet közöl, mely jól jelzi a választott problematika tudatosításának jelenlegi állapotát éppen azoknak a szerzőknek az írásaiban, akik a román kultúra élvonalához tartozóknak hiszik magukat.

Kimondottan nőkhöz szóló folyóiratok is léteznek, csakhogy ezek a nők problémáihoz még prefeminista – némely esetben éppen hagyományos – konzervatív módon közelítenek. Néhány közülük (*Lumea Femeilor*, *Triumful femeilor în țara bărbatilor*, *Familia*, *Familia mea*, *Avantajele*) a „nyugati modellt” követik s gyarmatosító gyakorlatukkal két alapvető nyomvonalat szorítanak háttérbe: magát a feminizmust és a nemek szociális dimenzióját, úgy, ahogy az Romániában valóságosan megnyilvánul. Azok a lapok, amelyek az autochton nyomvonalat őrzik, a posztszocialista tradíciók „egészséges” útján haladnak (*Femeia modernă*, *Doina*).³⁹ A folyóiratok közös vonása, hogy megerősítik a nőknek a testiséghez, a családhoz, a privát térhez fűződő asszociációk sorát. Az *Unica* (Egyetlen) nevet viselő folyóirat (első száma 1997. december 17-én látott napvilágot) valóban egyetlen abban az értelemben, hogy olyan nők életének bemutatására törekszik, akik önerejükkel valószínűleg meg magukat a közéletben, és akik számára karrierjük legalább olyan fontos, mint magánéletük.

Azok a szervezetek, amelyek a nemek szociális dimenziójának kutatásával foglalkoznak, csak nagy nehézségek és erőfeszítések árán tudják a saját kiadványaik közzétételének anyagi fedezetét biztosítani (ilyen helyzetben van az AnA nevű szervezet, amely eddig az egyetlen feminista tanulmányo-

kat közlő folyóiratot adja ki *AnaLize* címen). A tanítás és a nevelés kettős értelemben segítheti a nőket a polgárjogi minimalizmusból való kilábalásukban: egyrészt a női nem, másrészt a nőnemű állampolgár sajátos problémáinak tudatosításával. Érdekes, hogy a második megközelítési mód artikuláltabb, mint az első.⁴⁰ A román társadalomnak még sok vonatkozását nem kutatták kellőképpen, de az eddigi kutatások annyit már kiderítettek, hogy egyetlen mutató (a várható átlagéletkor) kivételével a nők minden egyéb társadalmi vonatkozásban hátrányos helyzetben vannak. A kvalitatív meghatározottságok kutatása még nagyon szűk körű, a kvantitatív felmérések pedig semmit sem mondanak a szóban forgó jelenségek okairól. Az utóbbi években azonban elszaporodtak a nemek determinációit tematizáló szakdolgozatok, doktori disszertációk főleg a szociológia, filozófia, pszichológia, politikatudományok és kisebb mértékben a történelem és jogtudományok területein.⁴¹

Több oknál fogva Romániában elenyészően kevés még a nemekkel foglalkozó idegen nyelvű tanulmányok fordítása⁴² (egyebek közt a copyright megszerzésének nehézségei és a probléma komolyabb tárgyalása iránti még gyenge érdeklődés miatt). Ezzel szemben egyre több hazai szerző munkája jelenik meg: a teológiai feminizmus problémakörétől kezdve (Anca Manolache *Imaginea feminină în biserica lui Hristos – A nő képe Krisztus Egyházában*, 1994), a filozófiai feminizmus témakörén át (*Gândul umbrei. Abordări feministe în filosofia contemporană – Az árnyék gondolata. Feminista megközelítések a jelenkori filozófiában* 1995; Mihaela Miroiu *Convenio. Despre natură, femei și morală – Convenio. Természetről, nőkről és erkölcsről*, 1996) a nemekre vonatkozó interdiszciplináris kutatásokig (Mădălina Nicolaescu kiadásában *Cine suntem noi? – Kik vagyunk mi?*, 1996, valamint Laura Grünberg és Mihaela Miroiu kiadásában *Gen și educație – Nem és nevelés, illetve Gen și societate – Nem és társadalom*, 1997). A *gender* kategóriába tartozó kutatások a politikai tudományokkal és a szociális politikákkal foglalkozó kötetekben látnak napvilágot.

A feminizmust taglaló előadások, melyeket kezdetben az importált furcsaságoknak kijáró ironikus mosollyal fogadtak, mind több felsőoktatási intézményben kezdenek meghonosodni. Például *Feminista filozófia* című kurzus (amelyet 1994 óta adnak elő a Bukaresti Egyetem Filozófia Karán). *A nem a szociológiai kutatásban* (1994–1995 között a Szociológia Karon), *A nem és a média* (1995-től az Újságírói Karon), *Feminista nyelvészet és irodalomkritika*

(1995-től az Angol Nyelv Karon). 1996-tól kezdődően hasonló tematikájú kurzust a kolozsvári és Iași-i egyetemeken is bevezettek (Kolozsváron 1997-től kezdődően *A nők és a politika* című kurzust is előadják).

A feminista megközelítési módokkal szembeni ellenállás más diszciplínákban is oldódni kezd. A feminista elméletek és a nemek kutatása a politikatudományok, a történelemtudomány, a nemzetközi kapcsolatok és a jogtudományok körében folyó képzés részévé vált. 1998-ban indult be elsőként a nemek kutatására szakosodott önálló masterképzés a Bukaresti Egyetem Politikatudományok Karán, valamint a Politikai és Közigazgatási Tanulmányok Nemzeti Intézetében. A nemek kutatására való felkészítést szolgálják továbbá a rövid távú képzések is. Több ilyenfajta tanfolyamot szervezett a PNUD valamint az *AnA* nevű Feminista Társaság (a PHARE és a PNUD együttes közreműködésével).⁴³ Az utóbbi két évben más nemkormányzati szervezetek (a Iași-i SEP és a marosvásárhelyi PRO EUROPA) is átvették a képzésnek ezt a formáját.

A román feminizmus újraélesztésének első éveit (gyakorlatilag 1992-től kezdődően) kezdeményezői egyéni elszigeteltsége, majd később kicsoportos szigetszerű együttműködése jellemezte. A téma kutatói a nők problémáinak valódi mélységeitől és a mesterséges akadémiai környezetben kívüli védtelen nők világától eléggé távol álltak. Az egyetemi szférához kötötten kezdetben csak elméleteket kezdtek gyártani, és inkább feminizmusokkal, semmint valóságos nőkkel benépesített egyfajta „ideák világával” foglalkoztak. A nők nemkormányzati szervezetei felől jövő szemrehányások akkor is, és még ma is megalapozottaknak bizonyulnak. Az elméletekkel foglalkozó kutatónők bizonyos idő elteltével túljutottak a magányos-elszigetelt vizsgálódások stádiumán, és „visszatértek a földre”. A társadalmi elvárások nyomasztóak, nagyon nagyok, míg ezeket az elvárásokat tudatosító és politikai szférába emelő erők, bár növekvőben vannak, még nagyon gyengék. A legfontosabb jelzések e téren maguktól a nőktől érkeztek, akik egyre kevésbé tűrik el a nemek közötti megkülönböztetésekből fakadó igazságtalanságokat.⁴⁴ A legjelentősebb eredmény, amit e téren elértek az az, hogy a nemekről és az állampolgári jogokról szóló elméletek bekerültek az alsóbb osztályok polgári nevelését megcélzó tankönyvekbe.⁴⁵ A legnagyobb reményre az jogosít fel, hogy a fiatal nők (akik közül sokan még diákok) mindinkább vállalják női mivoltukat, aktívan közreműködnek a nemkormányzati nőszervezetek munkáiban, részt kívánnak venni a nemekkel kap-

csolatos kutatásokban, illetve a megfelelő politikai stratégiák kimunkálásában és megvalósításában. Sokan közülük osztják azt a véleményt, miszerint az antifeministák antiliberalisak, hogy a feminizmus a liberális demokráciák alkotóeleme, és hogy a feminista mozgalom csak a nők önmegvalósító és emancipatórikus érdekeinek felvállalásával indulhat be.

6. A feminista mozgalom hiányáról

A nemkormányzati szervezetekben a nők részvételi aránya 50%-os. Ezekben vezető pozíciókat is betöltenek.⁴⁶ A hivatalosan bejegyzett nemkormányzati szervezetek száma 12000, ezek közül 60-70 kimondottan a nők sajátos problémáinak megoldásán fáradozik.⁴⁷ Vajon e szervezetek valódi nőmozgalommá terebélyesednek? Úgy hisszük, hogy e pillanatban még csak tényezői lehetnek egy majdani mozgalomnak, egyfajta „primum movens” irányában, de semmiképpen sem a „movens” állandóan ható (fenntartó) értelmében. A nők részvételét az ilyen jellegű szervezetekben nem a román társadalomban elfoglalt státusuk motiválja. A nők elsősorban a karitatív és a családokat támogató tevékenységek felé fordulnak. Csak néhány szervezet foglalkozik a nők jogaival⁴⁸, a nők védelmével, szakmai társulások létrehozásával, a munkanélküli nők szakmai továbbképzését szolgáló egyesületek működtetésével, az üzletasszonyok összefogásának bátorításával. Kevés civil szervezet vállalt közvetve vagy közvetlenül feminista elkötelezettséget. Ezek közül is főleg az *AnA* (Feminista Elemző Társaság), a *GENDER* (a Női Identitást Kutató Központ), a *SEF* (Egyenlő Esélyeket a Nőknek), a *CRED* Alapítvány, az Idegenvezető Lányok Egyesülete, a *SIRDO*, a *SECS*, az *ARIADNA* (az Újságíróknők Egyesülete), a *Menedzsernők Egyesülete* említhető meg. Egyes pártok olyan alapítványokkal társulnak, amelyek tevékenysége feminista elemeket is tartalmaz: ilyenek például a Nők Szociál-Demokrata Fóruma és a Szövetség a Nők Méltóságáért.

A PNUD és PFD által 1994 novemberében rendezett „Hogyan szerveznek egy választási kampányt?” című szemináriumon (amelyen 40 olyan nő is jelen volt, akik aktívan részt vesznek a politikában, a közéletben és a nők civil szervezetében) született meg a romániai nők politikai érvényesülését szolgáló kezdeményezés. Létrehozták a „222-es Csoportot”, amely a paritásos demokráciáért száll síkra. A tervet a választási kampányban résztvevő nők felkészítését szolgáló képzésekkel támogatták. Ezeket a különbö-

ző politikai pártok nőszervezeteinek közreműködésével szervezték meg. E kezdeményezés eredményei azonban messze elmaradtak a hozzájuk fűzött várakozásoktól. A helyi és az országos választások eredményei csak felerősítették a nők politikai kirekesztettségét. A civil szervezetek is jócskán ludasok a kudarcban: nem készült közös cselekvési terv, amatőr módon jártak el, félték a rejtőzködő antifeministák által folyamatosan táplált „devianciák” vállalásától.⁴⁹ A civil szervezetek többsége inkább a nők megsegítésének perspektívája, semmint emancipációjuk előmozdításának távlata felé hajlik. A kialakult helyzet valódi okai azonban másutt keresendők. Az „apák nélküli” patriarchátuson túl a politikai élet Romániában még nem jutott el egy széles tömegek által támogatott liberális-demokrata mozgalom kiterjedéséhez (amely lényeges szociál-demokrata elemeket is magába olvaszthatna).

A hagyományos demokráciában a hosszabb idő alatt kimunkált és az emberek által interiorizált liberális értékek (mint amilyen az egyes személyekkel és a személyek közti különbségekkel szembeni tisztelet), minden további társadalmi követelés magától értetődő alapját képezik. Romániában ezek az értékek még csak szigetekként és töredezetten jelennek meg. Az is igaz, hogy az egyes személyek önálló magatartásának olyan anyagi előfeltételei vannak, amelyek nehezen teremthetők meg a jelenlegi átmeneti állapotban. Mindemellett, számot kell vetni a totalitarizmus éveiből átöröklődött tehetetlenséggel is. Az individuum leértékelődött, és legitim módon feláldozhatták bizonyos, a pártvezetőség által deklarált „magasabb érdekek” oltárán. Ugyanakkor a polgárok, a „sokoldalúan fejlett szocialista társadalmat és kommunizmust” építő közösség tagjaiként a szocialista állam védelmében részesültek (biztosított volt számukra a munkahely, az egészségügyi ellátás, a képzés és a lakás).

Mára ez a fajta közösség már eltűnt, a polgárok többsége pedig az átmenet viharos szeleinek és hullámvászásának van kitéve. Az emberek a korábbi közösségtípus elvesztéséből és egy újfajta közösségi identitás kialakulásának hiányából fakadó egyensúlyzavar állapotát élik meg. Ebben a helyzetben a totalitárius időszakban meggyökeresedett állam és polgár közötti alárendeltségi viszony, más terminusokban ugyan, de tovább él az emberek tudatában. Bizonyos kis számú polgár „felettesként” tételezi önmagát, míg a többiek nagy része az „alárendeltek” szféráját „töltik ki”. A hierarchikus viszonyulás így méginkább meggyökeresedik a románok tudatában.

A mássággal, a különbözőséggel szembeni tisztelet érvényesülése a román társadalom sok problémáját oldaná meg, közöttük az etnikai, a szexuális preferenciákkal kapcsolatos, és nem utolsósorban a nemek társadalmi megkülönböztetéséből fakadó diszkriminációkat.

Egy liberális-demokrata mozgalom minden úton-módon az egyéni önérték, az állampolgár autonómiájának, az egyének illetve csoportok közötti különbségekkel szembeni egyenlőségen alapuló tiszteletnek kijáró rangot szorgalmazná.

A valóságosan adott helyzetben viszont valamely hazai feminista mozgalom kevésbé hasonlíthatna a nyugaton honosra, hiszen nem kötődik olyan politikához, amely az egyenlő esélyek feltételei között a jogokra és az önmegvalósításra irányul. A román társadalom a szocializmusról egy hiánnyal küzdő kapitalizmusra való átmenet során vált felnőtté. Nagyon távol vagyunk az autentikusan liberális-demokrata fejlődés modelljétől. A liberális-demokrata áttörési kísérletek nem belső feszítő erők és nem is a belülről fakadó szükségletek és követelmények nyomására jöttek létre, hanem az európai integráció felől érkező külső hatások eredményeként értelmezendők. Az új törvények bevezetése inkább bizonyos törvények importjaként, semmint belső normatív szükségletek kielégítéseként valósult meg.⁵⁰ Reméljük, hogy a román férfiak és nők polgári illetve politikai felnőtté válása elvezet ama belső képesség kialakulásához, amely a nemek közötti esélyegyenlőséget is a hiteles demokratizálódás részeként célozza meg.

Fordította: Bálintfi Ida és Bálintfi Ottó

JEGYZETEK

¹ Ezeket a közvéleménykutatásokat az 1996-os év folyamán végezték. Az egyházba vetett bizalom inkább axiomatikusnak tekinthető, hiszen a románoknak csupán mintegy 11%-a gyakorló hívő.

² 1997 tavaszán a befektetett bizalom elmozdult az elnökség, a korrupció ellenes bizottságok és a Belügyminisztérium felé is.

³ Drakulić, Slavenka: *How we Survived Communism and Even Laughed*, W.W. Norton Company, New York, 1991.

- ⁴ Pasti, Vladimir; Miroiu, Mihaela; Codiță, Cornel: *România: Starea de fapt. Vol. I: Societatea* (Románia: A tényleges helyzet, I. kötet: A társadalom), București, Ed. Nemira, 1997
- ⁵ Uo.: 205-206
- ⁶ A Nemzeti Statisztikai Hivatal adatai szerint a jelenség terjedőben van.
- ⁷ E témát illetően napvilágot látott néhány jelentős tanulmány: az egyik tanulmányt a Minnesota Advocates for Human Rights csoportja készítette: *Lifting the Last Curtain: a Report on Domestic Violence in Romania*, Minneapolis, MN, MAHR, 1995. Egy másik tanulmány szerzője Monica Macovei: *Protecția egală și drepturile femeilor în legislația română* (az UNDP project keretén belül – Women in Development, 1995).
- ⁸ A Nemzeti Statisztikai Hivatal adatai szerint, 1996 májusában.
- ⁹ Ibid. Az oktatásról (a férfiakhoz képest 92,1%), a kereskedelemről (79,8%), egészségügyről és szociális védőhálóról (73%) van szó.
- * Az 1996 novemberében megválasztott kormányról van szó (szerk. megj.).
- ¹⁰ Egy gyermek neveléséhez előírányzott pótlék havi 7\$-nak megfelelő összeg. Ez 2 kg hús vagy egy fél pár cipő árának felel meg.
- ¹¹ Románia legnagyobb példányszámban megjelenő napilapjánál, az Adevărul-nál dolgozó egyik fiatal újságíró nő 1997 júliusában beszámolt álláskereső tapasztalatairól. Néhány nap alatt arra a következtetésre jutott, hogy Romániában egy fiatal nő számára az egyetlen „biztos” állás a prostitúció.
- ¹² Popescu, Liliana – „Cenușăreasa tranziției”, Dilema, 1997/220 szám.
- ¹³ A terhességmegszakítás árának növekedését illető szabályozást, például, nem előzte meg egy fogamzásgátlókra vonatkozó ingyenességi szabályozás (vagy legalább árcsökkentés). Ez utóbbit egy „későbbi alkalomra” halasztották.
- ¹⁴ Ebbe egy nő, Ana Ipătescu is belekeveredett. Neki sikerült megszerveznie az ideiglenes forradalmi kormány kiszabadítását. Bukarestben, az elmúlt évig, egy fontos sugárút viselte a nevét, de ezt kicserélték egy konzervatív miniszterelnök nevével, még jobban kitörölve ezzel a nők „nyomait” a modernizálódás történetéből.
- ¹⁵ A férfiak egyetemes szavazati joga 1919-től valóság lett. Az 1923-as Alkotmány csupán ratifikálta azt.
- ¹⁶ A Nemzeti Statisztikai Hivatal szerint, 1996.
- ¹⁷ Lásd: Pasti, Miroiu, Codiță, i. m., 189-190.
- ¹⁸ Daniela Bartoș csupán néhány hónapig volt egészségügyi miniszter, az 1996 novemberi általános választások előtt.
- ¹⁹ Például a Demokrata Párt esete, amelyben a nők feminista irányzatú szociáldemokrata politikát dolgoztak ki, és úgy tűnik, hogy egy kortárs stílusban érdekeltek a politikai élet műfajában.
- ²⁰ Lásd még: Pasti, Miroiu, Codiță, id. mű.
- ²¹ Ezt azonban sok feminista vitatja.
- ²² Alexandrescu, Sorin – „Alunecosul, necesarul feminism”, Secolul 20, 1996/7-9 szám.

- ²³ A tény észlelhető még a *Democracy in Romania* című írásban is. Assessment Mission Report, International IDEA, Stockholm, 1997, 25.
- ²⁴ Popescu, Liliana – „Șoapte fierbinți și fantezii romantice”, *Sfera Politicii*, 1997/47.
- ²⁵ Cristian Tudor Popescu, *Adevărul*, 1996. december 20., „În copacul de la Cotroceni nu mai cântă cucuveaua, dar se urcă scroafa”.
- ²⁶ Ion Cristoiu, „De la Elena Lupescu la Ana Blandiana”, *Evenimentul Zilei*, 1997. január 21.
- ²⁷ Ion Cristoiu, „Cum l-a cenzurat TVR pe Bill Clinton”, *Evenimentul Zilei*, 1997. január 13.
- ²⁸ Ferguson, Kathy – „Bureaucracy and Public Life: The feminisation of the policy” in *Feminism and Philosophy*, Nancy Tuana and Rosemarie Tond (szerk.), Westview Press, Boulder, 1995, 377.
- ²⁹ Lásd pl. Cristian Preda „Feminism și efeminare totalitară”, *Dilema*, 1995/150.
- ³⁰ Miroiu, Mihaela – „Hrana conservatorismului: antifeminizmul”, *Sfera Politicii*, 1997/47 sz.
- ³¹ Sandu, Dumitru *Sociologia tranziției*, Staff, București, 1996, 47. A gondolat fellelhető más kutatásokban is: *Politici sociale*, (E. Zamfir és C. Zamfir szerk.), Alternative, București, 1995, Cătălin Zamfir *Dimensiuni ale sărăciei*, Expert, București, 1995.
- ³² Irimia, Mihaela – „Amazoniada”, *Dilema*, 1995/150. sz.
- ³³ Philips, Ann – *Engendering Democracy*, The Pennsylvania State University Press, 1991, 111.
- ³⁴ Nicolaescu, Mădălina – „Cu cât mai artificială, cu atât mai feminină – impactul idealului de feminitate occidentală”, In *Cine suntem noi?*, Mădălina Nicolaescu szerk., Anima, București, 1996.
- ³⁵ Lásd Monica Lotreanu (Informarea sau manipulare: despre imaginea femeilor în presa posttotalitară”, In *Cine suntem noi?*, Mădălina Nicolaescu szerk., Anima, București, 1996) és Liliana Popescu (Șoapte fierbinți și fantezii romantice”, *Sfera Politicii*, 1997/47 sz.
- ³⁶ Miroiu, Mihaela – „Ziarștilor, cu mulțumiri”, *Curentul*, 1997. december 31.
- ³⁷ Köszönet nagyrészt Delia Verdeș szerkesztőnőnek, aki feminista lingvisztikából doktorál.
- ³⁸ Secolul 20, 1996/7-9 sz.
- ³⁹ Nicolaescu, Mădălina – a 34. jegyzetnél idézett cikk.
- ⁴⁰ Megjegyzendő, hogy 1977-1989 között szinte tiltott volt társadalomkutatást végezni, azt megelőzően pedig az eredményeket gyakran ideológiai érdekek szerint változtatták meg.
- ⁴¹ Úgy tűnik, hogy egyes fiatal jogászok hatására és Julie Mertus kurzusainak köszönhetően a jog terén is módosulnak a dolgok.
- ⁴² Gyakorlatilag csupán két szöveggyűjtemény létezik: *Jumătatea anonimă. Antologie de filosofie feministă*, Șansa, 1995 és *Sophia* Editura Universității București, 1995 – Mihaela Miroiu kiadásában.

- ⁴³ Lényeges támogatást biztosít a Soros Alapítvány, illetve nagyon szoros a kapcsolat a Budapesti Közép-Európai Egyetemmel (a Gender Studies Karral).
- ⁴⁴ A Liga pentru Apărarea Demnității Femeilor 1997-ben „március 8-át” egy hamis ünnepből átváltoztatta az ellen való tiltakozássá, hogy végső soron az átmeneti idő áldozatait csak nők viselik el.
- ⁴⁵ Az elemi iskola III. osztálya számára kiadott *Cultura civică* (Dorina Ștefănescu és Dakmara Georgescu, Humanitas, 1997) ilyen értelemben mintatankönyv. A nők jogai és a szexizmus problémái lényeges részévé vált a líceumi oktatás első éve számára kiadott *Cultura civică* tankönyvnek (1995, szerk. Mihaela Miroiu).
- ⁴⁶ A nők részvételével a nem-kormányzati szervezetekben legalapvetőbben foglalkozó tanulmány Laura Grünberg tollából ered „*Romanian Women's NGO-s or Alice in Transition-Land*”. A szerző a Societatea de Analize Feministe AnA elnöknője. A tanulmány része lesz egy Gail Kligman és Susan Gail szerkesztette kötetnek is.
- ⁴⁷ Az adatokat az FDSC (Foundation for the Development of the Civil Society) szolgáltatta és az 1996-os év végére érvényesek.
- ⁴⁸ Asociația Femeilor cu Carieră Juridică, Liga Democratică a Studentelor, Liga Pro-Europa (Departamentul pentru Femei), SIRDO, Asociația Română pentru Drepturile Femeilor. Nagyon jellemző és kockázatos, hogy a nőszervezetek alig 4%-a örvend hazai anyagi támogatásnak.
- ⁴⁹ A feminizmust még nagyon rossz szemmel tekintik és a feministák ki vannak téve annak, hogy társadalmi elítélés folytán elveszítsék „jó hírüket”. Lásd ezirányban Adrienne Rich rendkívül aktuális véleményét az *Of Women's Bom*, Virago, London, 1997, 58-59.
- ⁵⁰ Lásd például az 1997 júliusában közzétett, a gyermeknevelési szabadságról szóló törvényt. A Munka és Társadalmi Védőháló Minisztériuma terjesztette elő, olyan nők támogatták, akik ismerték a nemzetközi törvényhozást és a nemkormányzati szervezetek belső sugalmazásait. Ha nyilvános vitára bocsátották volna ezt a törvényt, sosem fogadták volna el, feleslegesnek vélték volna.